

П. І. Барвінська

ІСТОРИК ТА ПОЛІТИКА: З ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГАНСА УБЕРСБЕРГЕРА

В сучасному світі дедалі більше зростає роль історичної політики, що викликає значні дискусії як в наукових й політичних колах, так і серед широкого загалу громадян. Дослідження ролі історії та істориків у формуванні зовнішньополітичного курсу держави й наслідків взаємовпливів та взаємозв'язків історії й політики є наразі доволі актуальними в українському суспільстві. Ситуація, коли політики намагаються легітимізувати ті чи інші політичні заходи з допомогою історії, не є новою. Ця проблема навіть була темою обговорення на XVIII Міжнародному конгресі історичних наук (Монреаль, 1995 р.) [4, с. 39–40]. Разом з тим політика ставить перед істориком чимало викликів як наукового, так і морального характеру. Особливо ця проблема загострюється в “депресивних” суспільствах та в суспільствах з тоталітарними режимами. Варто відзначити, що в таких суспільствах не завжди тільки політики впливають на істориків, але й іноді історики докладаються до витворення політичних концепцій та формування “відповідної” громадської думки. Доволі показовою в цьому сенсі є постать Ганса Уберсбергера (Hans Uebersberger), який розпочинав свою наукову кар'єру у Віденському університеті й був одним із співзасновників семінару східноєвропейської історії, а в роки Третього рейху очолив семінар східноєвропейської історії у Берлінському університеті, співпрацював з відомством Розенберга по розробці концепції східної політики Рейху. Варто відзначити, що східноєвропейські історичні дослідження в Німеччині тривалий час впродовж XX ст. виконували функцію “академічної допоміжної дисципліни зовнішньої політики” [8, с. 16]. Попри те, що саме в рамках інституцій східноєвропейської історії в німецькомовних країнах досліджується й викладається майже

впродовж століття історія України, цей напрямок досліджень у вітчизняній історіографії майже залишається поза увагою дослідників. Радянська історіографія приділяла певну увагу німецькому “остфоршунгу”, але це радше була “інтелектуальна” холодна війна, ніж наукові дослідження [1, 2].

Дана стаття має на меті проаналізувати наукову та політичну діяльність Ганса Уберсбергера в контексті взаємозв'язку/взаємовпливу історика та політики.

Ганс Уберсбергер був позашлюбним сином кухарки та домашньої майстрині Марії Захерер та домашнього майстра Лєопольда Уберсбергера. Він народився у 1877 р. у м. Клагенфурт. З дитинства знав не тільки німецьку, але й словенську мови й був доволі здібним учнем, оскільки закінчив гуманітарну гімназію з відзнакою й вступив до Віденського університету, де у 1899 р. завершив студії з історії мистецтва, археології та історії й, захистивши роботу “Контрреформація й образотворче мистецтво”, отримав ступінь доктора філософії [9, с. 91, 93]. Вирішальну роль в його подальшій науковій кар'єрі відіграв принц Франц I фон Ліхтенштейнський (Franz I von Liechtenstein), який у 1894 р. був призначений новим послом Австро-Угорщини у Росії. Його досвід дипломатичної діяльності дав можливість на власні очі переконатись, що Західна Європа в цілому й дипломати зокрема знають мало про Росію. Намагаючись виправити такий стан речей, австрійський дипломат, за сприяння російського міністра закордонних справ О. Б. Лобанова, познайомився з секретарем російського історичного товариства Г. Ф. Штендманом. Це привело до того, що з осені 1899 р. молодий австрійський історик Ганс Уберсбергер, за ініціативою і на кошти Франца I фон Ліхтенштейнського, розпочав дослідницьку роботу в Росії [15, с. 28]. Перед ним стояло завдання дослідити історію австрійсько-російських відносин. В Росії Ганс Уберсбергер працював в архівах Санкт-Петербурга та Москви, а згодом продовжив дослідницьку роботу в Мюнхені, Венеції, Іннсбурзі та Граці. За цей час він не тільки добре опанував російську та польську мови [9, с. 91, 94], а й вирішив переорієнтуватись з історії культури на історію Росії [6, с. 63]. На осінь 1904 р. ним було завершено роботу над манускриптом про австрійсько-російські відносини з кінця XV ст. до початку XVII ст. В подальшо-

му ця робота послугувала молодому історику як габілітація. В протоколі комісії та відгуку професора Костянтина Їречека відзначалось, що в роботі розглянуто маловідому тему австрійсько-російських відносин, показано укладання союзів між обома державами і, як наслідок, робота стосується також польської історії, оскільки угоди укладались обома державами проти Польщі. Основним питанням цих відносин було намагання Габсбургів отримати польську корону, а після припинення династії Рюриковичів Габсбурги також мали види на придбання земель Росії. В роботі показано відносини між Австрією, Ліфляндією, Рицарським орденом, Великою Портою та татарами. Автор також приділив увагу конституційному ладу Росії та Польщі, панівним класам, становищу населення, торговим зв'язкам та церковним питанням. Відзначався й той факт, що автор задіяв велику кількість різноманітних як російських, так і австрійських, німецьких та італійських джерел [9, с. 95–96]. Таким чином, дослідження охоплювало майже весь східноєвропейський простір від Балтики до Балкан й свідчило про широку обізнаність автора. На початку 1906 р. Ганс Уберсбергер отримав посаду приват-доцента східноєвропейської історії філософського факультету Віденського університету, в якості якого він почав читати лекції з історії Польщі та Росії [6, с. 66].

Оскільки східноєвропейська історія була репрезентована у Віденському університеті в лекціях Костянтина Їречека й Ганса Уберсбергера, то це давало підстави для заснування окремого семінару східноєвропейської історії. Вирішальну роль в заснуванні семінару східноєвропейської історії зіграло придбання в Росії восени 1906 р. величезної бібліотеки Василя Більбасова. Бібліотека для Віденського університету була придбана за ініціативою Ганса Уберсбергера та на кошти принца Франца І фон Ліхтенштейнського. Одночасно з рішенням про придбання бібліотеки виникла й ідея заснування окремої інституції на зразок семінару східноєвропейської історії Берлінського університету. 14 серпня 1907 р. було прийнято рішення про заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті [6, с. 81–82]. Також тимчасовим керівником семінару було призначено Костянтина Їречека, а Ганса Уберсбергера — доцентом семінару. Впродовж 1906–1918 рр. Ганс Уберсбергер поєднував

викладацьку й наукову діяльність з роботою радника міністерства закордонних справ Австро-Угорщини, в травні — серпні 1917 р. працював в посольстві Австро-Угорської імперії в Стокгольмі, у 1919 р. був радником австрійської делегації в Сан-Жермені [9, с. 91]. У 1913 р. він видав перший том свого дослідження про орієнталістську політику Росії з допетровських часів до Яського мирного договору, основним лейтмотивом якої було те, що Російська імперія — основний суперник Австро-Угорщини на східноєвропейському просторі [10].

В 1915 р. він отримав посаду ординарного професора семінару східноєвропейської історії Віденського університету, а в 1916 р. разом з Рудольф Геер (Rudolf Geyer) заснував Дослідницький інститут Сходу та Орієнту (Forschungsinstitut Osten und Orient). Поряд з Інститутом було зорганізовано “Товариство Сходу та Орієнту” (Gesellschaft Osten und Orient). Його функція полягала у фінансуванні Інституту [6, с. 137–138]. Впродовж війни він виступав з публікаціями та доповідями про військові цілі Росії [12], концепцію панславізму та роль Росії й Сербії в її формуванні [11].

Після смерті Костянтина Їречека в січні 1918 р. Ганс Убербергер очолив семінар східноєвропейської історії Віденського університету. Він читав студентам оглядові лекції з загальної історії Східної Європи, історії Росії з допетровської доби до 1917 р. (джерелознавство, політична історія, селянське питання, держава та суспільство, історію конституції та управління, політичних та соціальних рухів, державної церкви та сект, історію культури), історії Польщі, політичних ідей західних та південних слов'ян, історію орієнталістських питань, історію болгарів та сербів [9, с. 108; 6, с. 135].

На семінарських заняттях практикувалась робота з джерелами та заслуховування рефератів та доповідей. До розгляду пропонувались теми: з східноєвропейської історії нового часу, з історії Росії: повідомлення іноземців з кінця XVIII ст., Московська держава, політика орієнталізму, історія конституції та управління, мемуари, спогади; з історії Польщі пропонувався розгляд рішень сейму, а також розглядалися матеріали до проблеми відповідальності за війну [6, 137]. З 60 годин семінарських занять зазвичай не менше як 30 годин відводилось на теми історії Росії.

Склад студентів був доволі строкатим за національним складом. Одразу після Першої світової війни серед його слухачів була велика кількість українців та євреїв з Польщі, а в пізні двадцяті, ймовірно, його учнями були переважно євреї [6, 134].

Керівництво семінаром Ганс Уберсбергер періодично поєднував з посадою декана філософського факультету (1924–1925 рр.) та ректора Віденського університету (1930–1931 рр.), у 1925 році він став членом-кореспондентом Австрійської Академії Наук та Лондонської Школи Славістичних Студій [9, с. 91–92].

В повоєнній Австрії доволі поширеною була ідея приєднання до Німеччини. Прихильником германоцентристської концепції був і Ганс Уберсбергер. Він став співзасновником і до 1926 р. був членом Великонімецької партії Австрії [14, с. 246]. Свої наукові пошуки він спрямував на виправдання звинувачень Австрії у розв'язанні Першої світової війни. З 1927 року він навіть впровадив нові курси, які стосувались питань відповідальності за війну, як-от, наприклад, липнева криза 1914 року [6, с. 135, 239]. У листопаді 1929 р. Ганс Уберсбергер разом з Людвігом Біттнером заснували дев'ятитомне видання документів “Австро-Угорська зовнішня політика з Боснійської кризи 1908 р. до початку війни 1914 р.”. У 1930 році вони обидва за цю роботу були удостоєні відзнаки за заслуги перед Австрійською Республікою [9, с. 115]. Цю роботу сам Уберсбергер трактував як “боротьбу проти неправдивої вини за війну”, а семінар — “центральною місцем досліджень питань вини за війну” [6, 121]. Свого роду продовженням цієї боротьби стала робота Ганса Уберсбергера над темою “Проблема Дарданелл як російське доленосне питання”, в якій чітко проглядалась тенденція: що російська одержимість в питаннях морських проливів повинна розглядатись як частина вини за розв'язання війни [9, с. 127].

В 1932 році Ганс Уберсбергер вступає до НСДАП й стає довіреною особою НС у Віденському університеті. Влітку 1933 р. він вже був відомий в Берлінському міністерстві науки Рейху як націонал-соціалістичний представник у Віденському університеті й радник, в той же час його пропонували Берлінському факультету як кандидата для спеціально створеної кафедри східноєвропейської історії. В певній мірі його політичні погляди обумовили те, що з 1934 року його кар'єра була пов'язана з Німеччиною. Після першої заборони націонал-со-

ціалістичної партії в Австрії кабінетом Долльфуса Уберсбергер опинився в складному становищі. В квітні 1934 р. він отримав пропозицію очолити незалежний (позауніверситетська установа. — Авт.) Інститут Східної Європи в Бреслау [14, с. 247] (нині Вроцлав. — П. Б.) Інститут Східної Європи в Бреслау був заснований ще влітку 1918 р. Після приходу Гітлера до влади та утворення Третього Рейху спостерігалось прагнення до максимальної централізації державного устрою й підпорядкування політичного, культурного й наукового життя декретам НСДАП. Тенденція до узалежнення від неї різного роду товариств, союзів, культурних інституцій, наукових установ охопила також східні інститути. В цьому контексті були застосовані репресії проти тогочасного директора Інституту Східної Європи у Вроцлаві професора О. Аухагена (O. Auhagen) і його заступника професора А. Хессе (A. Hassen), в яких було проведено обшук помешкань, а в газеті “Шлесіше цайтунг” з’явилося повідомлення, що останнім часом до поліції надходили донесення про діяльність Інституту Східної Європи в дусі більшовизму. Проведене слідство не підтвердило тих закидів. З огляду на брак обтяжливих доказів діяльність інституту було відновлено [7, с. 18]. Але потреба в надійних і відданих кадрах залишалась. Одночасно з цим проводились реформи й на філософському факультеті університету в Бреслау, тут було впроваджено посаду ординарного професора східноєвропейської історії та краєзнавства, яку також обійняв Ганс Уберсбергер.

Після приходу Гітлера до влади почалась ціла кампанія й проти директора семінару східноєвропейської історії Отто Гоетча (Otto Hoetzsch). В роки Веймарської республіки він тісно співробітничав з радянськими істориками, був знайомий з радянськими політиками. Йому належить вирішальна роль в організації й проведенні тижня радянської історичної науки в Берліні у 1928 р., протягом 1930–1933 років під його редакцією у німецькому перекладі було опубліковано 16 томів документів з радянських архівів “Міжнародні відносини в епоху імперіалізму” [5, с. 323]. Попри те, що О. Гоетч не приховував своїх антисоціалістичних поглядів, він був прихильником дружніх відносин між Німеччиною та Радянською Росією. У 1935 р., коли стосунки між ним та фашистським режимом значно загострились, він був звільнений з посади професора

Берлінського університету й полишив посади віце-президента Товариства досліджень Східної Європи (Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas) та головного редактора журналу “Остойропа” (“Osteuropa”) [5, с. 324]. Ці події не залишились непоміченими в Москві. В липні цього ж року професор Єрусалимський О. С. навіть опублікував в газеті “Правда” статтю з цього приводу [3]. А вже 1 листопада 1935 року посаду професора східноєвропейської історії в Берлінському університеті обійняв Ганс Уберсбергер, а з 1938 р. почав виконувати обов’язки президента Німецького товариства досліджень Східної Європи. Його кар’єра розвивалась доволі успішно. В 1939 р. він став почесним членом Румунської Академії наук, в 1940 — почесним сенатором Віденського університету. Постійно на замовлення Міністерства закордонних справ та інших служб він читав лекції “Територіальний розвиток Росії й національна політика до 1933 р.” чи “Німеччина й Росія з 1870 р. до 1914 р.” в Загребі та Турції [14, с. 247]. Безумовно, його успіх був пов’язаний з його приналежністю до НСДАП. В берлінський період ніякими важливими науковими темами він не переймався. В 1938 р. він оголосив про книгу “Історія народів Росії”, в 1941 р. про книгу “Росія й Англія”, а в 1944-му — про велику монографію “Захоплення влади більшовиками в Росії” як велику роботу для відомства Розенберга, також ним велась мова про подальшу роботу над повідомленнями з серії “Середньовічні кордони у Східній Європі”, але ні одна з цих робіт не була опублікована [14, с. 249]. Його позиція щодо засад східної політики Рейху в основному була співзвучна з концепцією “національної політики на Сході” Розенберга та “антибільшовицькою” концепцією Йодля.

В грудні 1945 р. Ганс Уберсбергер був звільнений з Берлінського університету на підставі його приналежності до НСДАП, зазнали невдачі й його спроби повернутись до Віденського університету. Утворення ФРН та розгортання холодної війни в певній мірі сприяли поверненню Ганса Уберсбергера до наукової та викладацької діяльності. У 1950 р. він отримав посаду позаштатного професора східноєвропейської історії у Вільному Українському університеті [9, 166], а в 1958 р. видав монографію “Австрія між Росією та Сербією” [13]. Цього ж року він вийшов на пенсію, а через чотири роки помер.

Отже, біографія Ганса Уберсбергера є яскравим свідченням політизації фаху “східноєвропейська історія” у Німеччині в першій половині ХХ ст., особливо яскраво це проявилось в нацистський період. Але не тільки правлячі кола використовували східноєвропейську історію для легітимації своїх загарбницьких цілей на Сході, але й історики самі часто за своїми політичними переконаннями перетворювали свої наукові пошуки на засоби формування зовнішньополітичного курсу своїх країн.

Джерела та література

1. Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині: рецепції радянської історіографії 50–60-х рр. // Науковий світ. № 1(57). — Одеса, 2008. — С. 160–168;
2. Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині у висвітленні радянської історіографії у 70–80-і роки ХХ ст. // Науковий світ. — № 20 (76) — Одеса, 2008. — С. 136–143.
3. Ерусалимский А. С. Судьба профессора Гётча // Правда. — 1935. — 11 июля.
4. Зашкільняк Л. О. Методологічні аспекти світового історичного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004. — С. 24–57. 39–40.
5. Машкин М. Н. К 100-летию со дня рождения Отто Гётча // Ежегодник германской истории' 1977. — М., 1978. — С. 319–326.
6. Leitsch W., Stoy M. Das Seminar osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907–1948. — Wien; Köln; Graz, 1983.
7. Rola wschodnich instytucji w realizacji politycznych planów rzeszy niemieckiej. (W świetle badań nad działalnością Osteuropa-Institut we Wrocławiu w latach 1918–1945)- / Opr. Zygmunt Szuszkiewicz. — Warszawa, 1974.
8. Stökl G. Osteuropa — Geschichte und Politik. — Oplanden, 1979. — S. 16.
9. Supan A., Wakounig M. Hans Uebersberger // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. — Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. — S. 91–166.
10. Uebersberger H. Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten. — Bd. I: Bis zum Frieden von Jassy. — Stuttgart, 1913.
11. Uebersberger H. Russland und Panslawismus; Die Rolle Serbien // Deutschland und der Weltkrieg. — Leipzig, Berlin, 1915. — S. 393–434.

12. Uebersberger H. Das Russische Kriegsziel. Vortrag im Industriellen Klub am 17 Februar 1916. — Wien, 1916.
13. Uebersberger H. Österreich zwischen Russland und Serbien. Zur Südslawischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges. — Köln, Graz, 1958.
14. Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943–1945. — Berlin, 1994.
15. Wakounig M. Franz de Paula Prinz von Liechtenstein // Kastner G., Suppan A., Wakounig M. (Hrsg.): Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. — Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. — S. 13–38.

Анотації

***Барвинская П. И.* Историк и политика: из жизни и деятельности Ганса Уберсбергера.**

В статье рассматривается деятельность одного из известных немецкоязычных исследователей истории Восточной Европы Ганса Уберсбергера, показана его роль в основании и развитии семинара восточноевропейской истории в Венском университете. Изображен (описан) процесс его сближения с национал-социалистами и проанализирована его деятельность в Третьем рейхе и в послевоенное время.

***Barvinska P. I.* The Historian and policy: to the life and activity of Hans Uebersberger.**

In article it is considered activity of one of leading German-speaking researchers of history of Eastern Europe Hans Uebersberger, its role in creation and development of a seminar of the East Europe history at the university of Vinna is shown. Described the process of rapprochement with national socialists and is analyzed its activity in the Third Reich and post-war time.

О. А. Бачинська

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА ІВАНА ГАНГАРДТА НА ЧОЛІ ДУНАЙСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

В історії козацтва можна знайти багато прикладів служби представників шляхетських/дворянських родин у козацьких військах. Здебільшого ці приклади відносяться до періоду розквіту козацької слави та існування козацької держави в XVII–XVIII ст. Однак, як відомо, козацькі формування існували й після ліквідації автономії Гетьманщини та Запорозької Січі.